

בין מפגש למדרש

ליאורה אילון, קולות בנגב

בקורסי מנחים של בתי מדרש אנו עוסקים רבות בשאלה מהי קבוצה - מה השפעתה על הפרט, ומהי השפעתו של הפרט עליה. לעתים אנו קושרים ידע זה אל המקורות שלפנינו, ולעתים אנו עוסקים בתיאוריה לחוד ובלימוד לחוד. במאמר זה אני מבקשת להציע ניסיון לקשור בין המקורות לבין הידע התיאורטי בנושא קבוצה ומשמעותה.

קורט לוויין מגדיר את הקבוצה כשלמות דינמית המבוססת על תלות הדדית בין חלקיה, וטוען כי הקבוצה היא יותר מסך כל מרכיביה. כלומר, ה'אנחנו' (we-ness) גדול מסך כל חברי הקבוצה. המשמעות המעשית לכך נמצאת במושג 'לכידות' שעליו ארחיב בהמשך.

על פי הגדרה אחרת, 'קבוצה' היא יחידה חברתית המורכבת ממספר פרטים בעלי סטטוס ויחסי תפקידים מוגדרים (פחות או יותר) זה כלפי זה, והיא מחזיקה מערך של ערכים ונורמות משלהם, המווסתים את התנהגותם של חבריה, לפחות ביחס לקבוצה.¹

הגדרות אלו ואחרות מבקשות לברר מהי קבוצה, מה תפקידה בחיי המשתתפים בה, ומה הופך אוסף של פרטים לקבוצה בעלת משמעות. לענייננו נרצה לענות על שאלות אלה ביחס לקבוצת בית המדרש.

קבוצת לומדי בית המדרש היא, לצורך העניין, קבוצת אנשים ונשים אשר מתכנסים יחד ללימוד בצוותא של טקסטים מתוך מקורות התרבות היהודית, אם בלמידה משותפת בקבוצה ואם בלימוד עצמי בחברותא. כמו בקבוצות אחרות, גם בקבוצת בית המדרש מתקיים חוזה בלתי כתוב המגדיר את מטרות הקבוצה, את גבולותיה ואת המנדט אשר ניתן לחברים בה ולמנחים אותה, בעיסוק התוכני והתהליכי. כמו בכל קבוצה, גם קבוצת בית המדרש מתקיימת דינאמיקה בינאישית, והשאלה המרכזית היא מהם צרכי הקבוצה ברצף שבין תוכן לתהליך. מתוך הקשר זה נגזר תפקיד המנחה, האמון על שני מרכיבי המפגש - התוכן והתהליך הקבוצתי. עליו להביא טקסטים ולהגיש אותם באופן שיעורר לימוד ודין מחד, ועליו להיות קשוב למתרחש ולחוש אילו תהליכים רוחשים בקבוצה, מאידך. אין הכוונה שעל המנחה להגיב תמיד לכל התרחשות, אך עליו להחליט אם וכיצד לפעול בהתאם לנסיבות, ובהתאם לחוזה הבלתי כתוב שבינו לבין הקבוצה.

המושגים 'קבוצה', ו'בית מדרש' אינם חדשים בתרבות היהודית; הם קיימים מקדמת דנא. קבוצת בית המדרש הייתה נהוגה גם בתקופות קדומות ואת יחידת הבסיס שלה היוו הזוגות.

¹ נאוה רוזנווסר (עורכת), הנחיית קבוצות, ציפורי 1997, עמ' 12.

חמשת הזוגות הראשונים מוזכרים בפרק הפותח את מסכת אבות (אבות א, ד-טו). על פי רוב הם כללו את נשיא הסנהדרין וסגנו.² לאורך השנים התפתח המושג 'חברותא' (חברות) כדי לציין זוג הלומד יחד.

הלימוד בחברותא שחידד את השקלא וטריא הפרה את הלימוד ויצר את הבסיס שעליו נשען מאז ועד היום הלימוד הבית מדרשי: האפשרות להשמיע קולות שונים ופרשנויות שונות, הלגיטימיות לקיומה של המחלוקת, וההמשכיות, תוך כבוד לקודמים לנו ומרחב ההתחדשות המתמדת.

יוסי בן יועזר איש צרידה ויוסף בן יוחנן איש ירושלים קיבלו ממנו. יוסי בן יועזר איש צרידה אומר, יהי ביתך בית ועד לחכמים, והוי מתאבק בעפר רגליהם, ושותה בצמא את דבריהם. (מסכת אבות א, ד)

הזוג הראשון קיבל את מסורת הלימוד מאנטיגנוס איש סוכו. בדבריהם הם ממליצים לאדם הפשוט לפתוח את ביתו לחכמים כדי שיוכל ללמוד מהם - לשתות בצמא את דבריהם. אך מה משמעות ההמלצה: 'הווי מתאבק בעפר רגליהם'? אילו קריאות אפשר לגלות בטקסט זה, מתוך הבנתנו את המושג 'קבוצה'? לצורך דיון זה, הקבוצה כאן היא בני הבית ואורחיהם, הבאים תדיר 'להתאבק בעפר רגליהם' של חכמים. האם על קבוצה זו נגזר להתכופף מול חכמים עד עפר הארץ, לקבל בהכנעה את דבריהם ללא ביקורת, ולהשתיק כל קול פנימי של פרשנות או לימוד עצמאי? האם בקבוצה זו רשאים החברים בה לבטא את דעותיהם ואת השקפת עולמם?

התשובה לשאלה זו טמונה, לקריאתי, במושג 'מתאבק' ובמשמעויותיו השונות. בקריאה ראשונה מתקבלת תמונה אפשרית של קבוצת אנשים היושבת למרגלות חכמים, שומעת בענווה את דבריהם, ושכרה הוא שהיא מתלכלכת, 'מתאבקת בעפר רגליהם'.

אך בקריאה נוספת ניתן לראות תמונה שונה בתכלית: המילה 'התאבקות' מזכירה מאבק ומתוך המאבק בחדר עולה אבק והבית סוער. קולות רבים נשמעים, חלקם חרישיים וחלקם רועמים. אנשים רוקעים ברגליהם ומעלים אבק בניסיון להשמיע את קולם, לשמור על עצמיותם ולא להיבלע בתוך הקבוצה הגדולה. לאנשי הבית יש צורך נואש להתאבק בדברי חכמים עד שיעלה האבק מתוך המאבק; הם שותים בצמא את דבריהם, את 'הטקסט' המונח לפניהם, אך נאבקים להשמיע דעות שונות בתוך הקבוצה. הם מכירים בסמכותם של חכמים לומר את הסיפא, לסגור את הדיון גם מבלי להכריעו, אך הלימוד בחדר משותף לכולם, שכן בקבוצה הבית מדרשית מתקיים שוויון בין הלומדים. מהי אחריותם של החכמים בתוך קבוצת לימוד זו? על פי קריאה זו, זוג החכמים אחראי לאסוף את התובנות, לסכם את הדיון לאחר שמיעת הקולות כולם, ולקבוע אם המחלוקת - אם הייתה כזו - ממשיכה להתקיים, או שמא יש הכרעה.

מתוך כך יכול גם הזוג הבא אחריהם, יהושע בן פרחיה ונתאי הארבלי, לומר 'עשה לך רב וקנה לך חבר' (אבות א, ו). כי מהו חבר, אם לא זה הלומד איתך, השווה לך, השומע את דבריך, המכבד

² הסנהדרין הגדולה ישבה בלשכת הגזית שבבית המקדש.

אותם, אך התורם לך גם את נקודת מבטו, גם אם היא שונה בתכלית אתה מנקודת מבטך? ואתה, כלום תוכל לשמוע אותו, ולכבד את דבריו, גם אם שונים הם בתכלית השנוי מדבריך אתה?

בהיבט הבינאישי, כפי שהקבוצה המודרנית אינה מתכנסת רק לשם לימוד אלא גם למפגש רעים, גם 'הקבוצה' החזו"לית לא הייתה רק יחידת לימוד, אלא נרקם גם בין חבריה קשר מיוחד. בילקוט שמעוני אנו מוצאים מדרש על כעיו של איוב שבאו לנחמו על הצרות אשר פקדו אותו.

וישמעו שלשת רעי איוב וגו' ויועדו, אמר רב יהודה אמר רב: מלמד שנכנסו כלם בשער אחד. שנה: בין כל אחד ואחד שלש מאות פרסה, מהיכן ידעו? יש שאומרים: כתרים היו להם, ויש שאומרים: אילנות היו להם, כיון שכמשו היו יודעים [שאחד מחבריהם נמצא במצוקה], אמר רבא: זהו הדבר שאומרים בני אדם - או חברותא כחברי דאיוב או מיתותא [=מוות]. ילקוט שמעוני על איוב, רמז תתצג (מתורגם)

חבריו של איוב ידעו על צרותיו מתוך שראו את העצים נובלים. מה הקשר בין העצים הקמלים לבין הידיעה כי חברים נתון בצרה? נראה שחכמים ביקשו במדרש זה לומר משהו על הלכידות הקבוצתית, על חשיבותה של חברות אמיצה בין אנשים, ואולי גם על הצורך של אדם בחברה, במיוחד בעת מצוקה. חבריו של איוב נחלצו לעזרתו משום שהיו חבריו, והמושג 'חברותא' מקבל כאן משמעות שונה – לא של לימוד משותף, אלא של שותפות ותמיכה בעת צרה.

מהו תפקידה של הקבוצה בהקשר זה? ארווין יאלום טוען כי במובנים רבים, הקבוצה, בעיקר זו הטיפולית, מדמה משפחה. המנחים משמשים בה כדמויות הוריות, וחברי הקבוצה נדמים כאחים וכאחיות.³ כפי שמהמשפחה יש ציפייה להכיל את בניה ולהיחלץ לעזרתם בעת צרה, כך גם הקבוצה מכילה בתוכה את היחיד ומאפשרת לו לקבל בעת הצורך סוג של תמיכה - אם זו תמיכה בדעותיו, ואם זו תמיכה רגשית והקשבה לסיפורו או למצוקתו. כך למשל, בקבוצת בית המדרש מקבל הלומד לגיטימיות לפרש את הכתוב מתוך פנימיותו, ולהביא ללימוד רבדים שונים של ידיעותיו. הלימוד של הפרט בקבוצה זו מתעשר כתוצאה משמיעת פנימיותם של הלומדים האחרים.

חבריו של איוב העניקו לו תמיכה קבוצתית במקום המשפחה שאבדה לו. 'או חברותא או מיתותא', אומר המדרש, המצטט מחוני המעגל. ואכן, היעדר חברותא עלול, כפי שמתאר גם הסיפור הבא, להרוג:

פעם אחת היה ר' יוחנן רוחץ בירדן. ראהו ריש לקיש [שהיה באותה עת ראש כנופיית שודדים] וקפץ אחריו לתוך הירדן [מחמת יופיו]. אמר לו ר' יוחנן: כוחך לתורה. אמר לו: יופיך לנשים.

³ ארווין יאלום, טיפול קבוצתי תיאוריה ומעשה, מקום 2006, עמ' 47.

אמר לו ר' יוחנן: אם תחזור בך אתן לך את אחותי שהיא יפה ממני. קיבל עליו. ביקש לחזור ולהביא כליו - ולא יכול לחזור [כי כוחו אבד לו ברגע שחזר בתשובה].

הקריא [ר' יוחנן] והשנה לו ונעשה [ריש לקיש] אדם גדול.

פעם אחת נחלקו חכמים בבית המדרש: הסיף והסכין והפגיון והרומח ומגל היד ומגל הקציר, מאימתי מקבלים טומאה? - משעת גמר מלאכתם. ומאימתי גמר מלאכתם? ר' יוחנן אמר: משיצרפם בכבשן, וריש לקיש אמר: משיצחצחם במים.

אמר לו ר' יוחנן לריש לקיש [בהקנטה]: ליסטים בליסטיותו יודע.

אמר ריש לקיש: ומה הועלת לי? שם קראו לי 'רבי' וכאן קוראים לי 'רבי'. אמר לו: הועלתי לך, שקרבתוך תחת כנפי השכינה. חלשה דעתו של ר' יוחנן וחלה ריש לקיש. באה אשתו של ריש לקיש [אחותו של ר' יוחנן] ובכתה, אמרה לו: עשה בשביל בני!... אמר לה: 'עזבה יתומיך אני אחיה'.

עשה בשביל אלמנותי!...

אמר לה: 'ואלמנותיך עלי תבטחו'.

ומת רבי שמעון בן לקיש.

היה רבי יוחנן מצטער אחריו הרבה. ולא ירד לבית הועד.

אמרו חכמים: מי ילך להניח דעתו? - ילך ר' אלעזר בן פדת ששמועותיו מחודדות. בא וישב לפניו. כל מה שהיה ר' יוחנן אומר - אמר לו ר' אלעזר בן פדת: 'תניא דמסייעא לך' [=יש אמירת תנאים שתומכת בטענתך].

אמר לו ר' יוחנן: אתה כבן לקיש? בן לקיש כשהייתי אומר דבר - היה מקשה לי עשרים וארבע קושיות ואני מתרץ לו עשרים וארבע תירוצים - והשמועה נתרווחה מאליה; ואתה אומר 'תניא דמסייעא לך' - וכי איני יודע שיפה אמרתי?! עמד וקרע את בגדיו ובכה ואמר: היכן אתה בן לקיש! היכן אתה בן לקיש!

היה צועק והולך עד שנטרפה עליו דעתו. ביקשו עליו חכמים רחמים ומת.

בבלי, בבא מציעא פד, ע"א (תרגום שטיינזלץ)

העימות בין ריש לקיש לרבי יוחנן שהחל ממחלוקת בבית המדרש, מסתיים במוות, משום שלא הייתה עוד חברותא (חברות) ביניהם. בקריאה שלי, העימות שלהם התקיים על קו התפר שבין קבוצת הלימוד הבית מדרשית שיש בה גבולות, ובין התפרצות יצרים בתוך המשפחה, בין אב מאמץ לבנו המאומץ, הרואה בו דמות סמכותית, אך גם חבר שווה ערך בלימוד. בין שניהם הייתה אינטימיות שפרצה גבולות והיא אשר גרמה בסופו של דבר למותם.

לפנינו שני דגמים של קבוצות: החברותא הבית מדרשית, שהיא חזקה, אינטימית ובנויה מהיכרות מעמיקה ומהערכה הדדית גבוהה; והמשפחתיות המורכבת, בין גיסים שהם גם חברים וגם יש ביניהם יחסי מורה-תלמיד/ הורה-בן/ רב ושודד לשעבר. כאשר מערכת היחסים האינטימית ביניהם קורסת, אין לריש לקיש עוד קיום.

ריש לקיש נפגע עד מוות - תרתי משמע - מדבריו של רבי יוחנן, אשר באבחת לשון החזירי לליסטים שבו, ולמעשה ערער ופירק את השוויון בחברותא שלהם. ר' יוחנן עצמו גילה מאוחר מדי

שלריש לקיש אין תחליף בחברותא שהתקיימה ביניהם, ודעתו נטרפה עלו עד שגם הוא מת. אם כן, באין חברותא יש מיתותא.

האומנם קבוצה יכולה להרוג? גם אם באופן מטפורי?

הסיפור לעיל, כמו גם סיפורו של חוני המעגל להלן, מלמדים כי אין לאדם קיום ללא ההכרה של חברי הקבוצה בו, בין אם מדובר בחברותא אינטימית כפי שהייתה בין רבי יוחנן לריש לקיש, ובין אם בקבוצה אנונימית, כפי שהיה בסיפורו של חוני המעגל:

אמר רבי יוחנן: כל ימיו של אותו צדיק [=חוני] היה מצטער על מקרא זה: 'שיר המעלות בשוב ה' את שיבת ציון היינו כחולמים' (תהלים קכ"ו א). אמר: וכי יש שיישן אדם שבעים שנה בחלום?! יום אחד היה מהלך בדרך, ראה את אותו האיש שהיה נוטע חרוב.

אמר לו: חרוב זה, לכמה שנים טוען פירות?

אמר לו לשבעים שנה.

אמר לו: הסבור אתה שתחיה עוד שבעים שנה?

אמר לו אותו האיש: אני מצאתי את העולם בחרובים, כך אני נוטע לבני.

ישב חוני לאכול, נפלה עליו שינה ונרדם. עלה צוק והקיף אותו, ונעלם מעיני הבריות, ונס שבעים שנה. כאשר התעורר, ראה איש שמלקט פירות מאותו החרוב.

אמר לו: האם אתה זה שנטעתו?

אמר לו: אבי אבא.

אמר: ודאי מנמנם הייתי שבעים שנה. ראה אתונו שילדה לו רמכים רמכים.

הלך לביתו ואמר להם: בנו של חוני המעגל היכן?

אמרו לו: בנו אינו בעולם, אבל יש בן בנו.

אמר להם: אני חוני המעגל. לא האמינו לו.

הלך לבית המדרש, שמע החכמים אומרים: ברורה לנו שמועה זו עכשיו כבזמנו של חוני המעגל. שכאשר היה נכנס לבית המדרש, כל קושיה שהיתה להם לחכמים היה מיישבה.

אמר להם: "אני חוני", ולא האמינו לו ולא נתנו לו כבוד כראוי לו.

חלשה דעתו של חוני, ביקש רחמים שימות, ומת.

אמר רבא זהו שרגילים האנשים לומר: 'או חברותא או מיתותא'.

תלמוד בבלי, מסכת תענית, כג, ע"א (תרגום שטיינזלץ)

חוסר ההכרה בקיומו הרג את חוני המעגל. הוא העדיף את המוות על פני תחושת השקיפות וחוסר ההערכה של אנשי עירו כלפיו. בשונה ממנו, כאשר שב אודיסיאוס הביתה לאחר עשרים שנה, איש אינו מזהה אותו מלבד אברקליה הזקנה, אומנתו, אשר מתוך כך שהיא מזהה את הצלקת ברגלו, היא מצילה את חייו. מכאן הדרך קצרה לשוב לחיק המשפחה, אל החיים. בניגוד לחוני, גורלו של אודיסיאוס שפר עליו. הוא זכה להכרה, ויכול היה לממש את שובו.

חוני התעורר משנתו אחרי שבעים שנה ושמע את שמו נישא בהערכה וביראה בבית המדרש, אך כאשר ניסה לומר ללומדים כי הוא חוני, הם לא האמינו לו, מפני שלא הכירו אותו, רק את שמו. ללא הכרה מסביבתו הקרובה לא הייתה משמעות לקיומו.

לקבוצה אם כן, יש חשיבות בהקשרים שונים, בין השאר בלגיטימיות שהיא מעניקה לעצם קיומנו, ולדעות ולעמדות שאנו משמיעים בתוכה. קבוצת בית המדרש נמצאת על קו הרצף שבין קבוצה דינמית לקבוצת משימה. 'קבוצה דינמית' היא קבוצה העוסקת בקשרים הבינאישיים שבתוכה, בפרטים וביחסים המתקיימים ביניהם, ובינם לבין המנחה או המנחים. 'קבוצת משימה' מתאגדת כדי להשיג יעד כלשהו, להשלים משימה, וברגע שהמשימה תושג, הקבוצה תיעלם. בכל קבוצה, הן זו הדינמית הן זו המשימתית, קיימת מידה של לכידות, המשפיעה על התנהלות הקבוצה.

ארווין יאלום טוען כי לכידותה של הקבוצה תלויה בעוצמת היחסים הקושרים את החברים זה אל זה ואל הקבוצה עצמה. הלכידות הקבוצתית מתבטאת באיכות הקשר שבין חברי הקבוצה ובמידת נכונותם לעזוב אותה. לקבוצות בעלות לכידות גבוהה יש השפעה גדולה יותר על חבריהן; הם חווים יותר הערכה עצמית ופחות חרדה, אולי משום שהקבוצה מספקת מקור לביטחון ולהגנה.⁴ במצב זה קבוצה יכולה לפתח 'חשיבה קבוצתית', שתועצם במידה שבה הקבוצה היא קבוצת עניין והלכידות בה גבוהה. החשיבה הקבוצתית מאופיינת, לא אחת, בהפחתה של שונות הדעות שבתוכה, ובהקצנת הדעות הקיימות בה. לפרט בקבוצה מעין זו, יש נטייה להתאים עצמו לקבוצה, ולהימנע מלהשמיע קולות שאינם תואמים את הקבוצה הקול המרכזי והמקובל.

בקבוצה בית מדרשית, שבה לומדים יחדיו אנשים דתיים עם אנשים שאינם דתיים, עלול להיווצר מצב שבו הלומדים יבטאו את העמדה המייצגת את קבוצת ההתייחסות שלהם שעמה הם חשים הזדהות ולוֹיאליות, ולא יעזו לבטא את עמדתם האישית. כך למשל, אדם דתי יביע דעה או פרשנות המקובלות בקבוצת ההתייחסות שלו, לצורך העניין קבוצת הדתיים, ולא יעז, לפחות לא בתחילת הדרך, להביע את דעתו האישית או להביע ביקורת, מחשש שבכך 'יחזק' את הקבוצה 'היריבה'. באותה מידה, אדם חילוני לא יעז להביע עמדה שתישמע 'דתית' מדי, או ביקורתית כלפי קבוצת ההתייחסות שהוא נמנה עמה, מחשש פן יואשם, גם אם באופן סמוי ואולי רק בעיני עצמו, ב'ביגדה' או ב'חזרה בתשובה' רחמנא ליצלן. במקרה זה, הקבוצות הלכידות הן קבוצות ההתייחסות 'הדתיים' ו'החילונים', והלכידות של קבוצת בית המדרש איננה גבוהה, שכן לא קיימת היכרות אישית ואינטימית עם כלל חברי הקבוצה.

ואולם, ככל שהלכידות בקבוצת בית המדרש תגבר, אנשים יביעו את דעתם האישית גם אם היא נוגדת את עמדת קבוצת ההתייחסות שלהם. אנשים לומדים זה מזה כאשר אין חשש בהבעת עמדה, גם אם היא שונה מהמקובל.

גם בקבוצת משימה: ככל שלכידותה גבוהה, כך גוברת יעילותה כי אל חלל האוויר נשלחות יותר דעות אישיות למציאת דרכים לביצוע המשימה. החשיבה האישית מועצמת, ומביאה לתוצאות משופרות בביצוע המשימה.

מי הם חברי הקבוצה? מה מייחד אותם, ומה מאחד אותם?
היטיב לתאר זאת דן פגיס, בשירו 'שיחה', על אף שלא לכך כיוון:

⁴ רוזנווסר (לעיל, הערה 1), עמ' 14.

ארבעה שוחחו על האורן.

אחד הגדיר אותו לפי הסוג, המין והזן.

אחד עמד על מגרעותיו בתעשיית הקרשים.

אחד ציטט שירים על אורנים בכל מיני שפות

אחד הכה שורש, הושיט ענפים ורשרש.

דן פגיס, שיחה, 'כל השירים', הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1991

הספרות המקצועית עוסקת רבות ב'תפקידים' המתקיימים בקבוצה. הארבעה המשוחחים על האורן מייצגים במידה רבה את חברי הקבוצה השונים: הרציונליסט, הרוצה 'לנתח' את המצב כדי להבין טוב יותר את המתרחש. הוא נוטה לעולם התוכן ופחות לתהליך הבינאישי. המתנגד, הביקורתי, המוצא תדיר מגרעות במתרחש בקבוצה. הוא יביע לא אחת התנגדות, כעס, ולכאורה יפריע לתהליך. אך מנחה שיודע כיצד לעבוד עם ההתנגדות, יכול להפוך אותה למנוף לגיבוש הקבוצה על ידי כך שיאפשר לקבוצה לברר יחד את מקורה של ההתנגדות ולהכיל אותה. טיפוס שלישי הוא זה ש'ציטט שירים על אורנים בכל מיני שפות' - יודע כול המכיר שפות רבות ויודע לצטט שירים, פסוקים ופילוסופים, ובכך מצדיק ומבסס את דעותיו ועמדותיו, ולעתים נתפס כסמכותי על ידי חברי הקבוצה. הטיפוס הרביעי הוא זה האמפאתי, המגלה הזדהות עם המתרחש, מבין את כאבם של אחרים ואת מצוקתם, ומוכן תמיד להיות בשבילם, לעתים עד כדי אובדן עצמיותו.

בקבוצה מתקיים כאמור מגוון רחב ביותר של תפקידים, אך למעשה, כל התפקידים הללו מתקיימים גם בתוך כל אחד פנימה. הם חלקים שונים בתוכנו ועוצמתה של הקבוצה מתבטאת ביכולתה לקיים דינאמיקה מאפשרת, שנותנת למשתתפים לעבור מתפקיד לתפקיד, מזהות לזהות, ולא מקבעת אותם בתפקיד זה או אחר.

ניסיתי בדברים אלה לעמוד מעט על המתרחש בקבוצה בכלל, ובקבוצת בית המדרש בפרט, דרך השתקפותן בטקסטים. גם אם כופפתי מעט את המקורות שהובאו כדי להביע את הרעיון המרכזי, הרי שגם בכך יש מקום לדון, שכן שאלה זו עולה לא אחת בקבוצות בית המדרש: עד כמה מותר לומר בתוך בית המדרש הכול על הטקסט? האם יש ללמוד מחויבות כלפיו? האם הוא רשאי להשתמש בטקסט לצרכיו?